

2013), Черкаси, 8–10 квітня 2013 р. – Черкаси : видавець Чабаненко Ю., 2013. – 300 с.

6. Пиаже Ж. Психологія інтелекту / Жан Пиаже ; [пер. с франц. А.М. Пятигорського]. – СПб. : Питер, 2003. – 192 с.

7. Практический интеллект / [Форсайт Дж. Б., Хедланд Дж., Хорвард Дж. А. и др.] ; под. общ. ред. Р. Дж. Стернберга; пер. с англ. К. Шукин, Ю. Буткевич. – СПб. : Питер, 2002. – 272 с.

8. Психологический словарь / А.Т. Айрапетянц, Я.А. Альтман, П.Ю. Анохин и др. / [под ред. В.В. Давыдова и др.]. – М. : Педагогика, 1983. – 447 с.

9. Смульсон М.Л. Психологія розвитку інтелекту в ранній юності : автореф. дис... д-ра психол. наук : 19.00.07 / М.Л. Смульсон / Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2002. – 36 с.

10. Сутність інтелекту як психічної реальності [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://studopedya.ru/1-106814.html>.

11. Холодная М.А. Психология интеллекта: Парадоксы исследования / М.А. Холодная. – 2-е изд., перераб. и доп. – СПб. : Питер, 2002 – 272 с.

12. Філософський словник / [за ред. В.І. Шинкарука]. – 2 вид., перероб. і доп. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.

13. Gardner H. Frames of Mind / H. Gardner. – N. Y., 1985. – 150 p.

14. Guilford J. P. Intellectual factors in productive thinking / Productive thinking in education. – The National Education Association, 1968. – P. 5–21.

15. Cattell R. B. Theory of fluid and crystallized intelligence. A critical experiment / R. B. Cattell // J. Educ. Psychol. – 1963. – V.54. – P. 1–22.

16. Spearman C. The abilities of man: Their Nature And Measurement / C. Spearman. – L. : Macmillan, 1927.

17. Thurstone L. L. Primary mental abilities / L. L. Thurstone. – Chicago : The Univ. of Chicago Press, 1969.

УДК 159.942-053.5:316.362.1-055.52-055.62

ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКІ СТОСУНКИ ЯК ФАКТОР РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Мелоян А.Е., к. психол. н.,
професор кафедри прикладної психології
Донбаський державний педагогічний університет

Новиченко І.С., студентка
факультету психології, економіки та управління
Донбаський державний педагогічний університет

У роботі розглянуті особливості розвитку емпатії у молодших школярів у процесі дитячо-батьківських стосунків. Емоційний розвиток дитини залежить від досвіду, якого він набуває в сім'ї, і діти мають тісний емоційний контакт із батьками. Проведено дослідження з метою виявлення рівня розвитку емпатії, сімейних установок у батьків і особливості їх впливу на розвиток емпатії у дітей молодшого шкільного віку.

Ключові слова: емпатія, емоційна сфера, дитячо-батьківські стосунки, сімейні установки, молодший шкільний вік.

В работе рассмотрены особенности развития эмпатии у младших школьников в процессе детско-родительских отношений. Эмоциональное развитие ребенка зависит от опыта, который он приобретает в семье, и дети имеют тесный эмоциональный контакт с родителями. Проведено исследование для выявления уровня развития эмпатии, семейных установок у родителей и особенностей их влияния на развитие эмпатии у детей младшего школьного возраста.

Ключевые слова: эмпатия, эмоциональная сфера, детско-родительские отношения, семейные установки, младший школьный возраст.

Meloyan A.Ye., Novichenko I.S. CHILD-PARENT RELATIONS AS A FACTOR OF EMPATHY DEVELOPMENT IN CHILDREN OF PRIMARY SCHOOL AGE

In the work features of development of empathy in younger schoolchildren in the process of child-parent relations are considered. Emotional development of the child depends on the experience that it acquires in the family and the children have close emotional contact with the parents. A study was conducted to determine the level of development of empathy, family attitudes among parents, and the specific features of their influence on the development of empathy in children of primary school age.

Key words: empathy, emotional sphere, child-parent relations, family attitudes, younger school age.

Постановка проблеми. Психологічний клімат у родині, рівень психолого-педагогічної культури батьків зумовлюють процес розвитку дитини молодшого шкільного віку. Проблема впливу дитячо-батьківських стосунків на розвиток емоційної сфери є дуже актуальною у наш час. Саме досвід сімейного життя відіграє особливу роль у процесі соціалізації дитини, її адаптації до різних соціальних інститутів.

Емпатія в соціально-психологічному контексті є основною навичкою, яка набувається у процесі соціалізації і передбачає здатність приймати соціальні ролі й установки інших, уявляти себе у соціальній позиції іншого і передбачати його реакції.

Важливими формами емпатії є співпереживання – переживання індивідом тих самих емоційних станів, почуттів, які відчуває інший, і співчуття – емоційне сприйняття негараздів іншого безвідносно щодо власного стану [5].

Нині поширеним є явище недостатнього емоційного контакту батьків із дитиною. Діти є найбільш чутливою частиною соціуму, вони піддаються різноманітним негативним впливам, які формують їх емоційний фон та визначають становлення особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичний аналіз літератури показав, що проблемою емпатії в дітей молодшого шкільного віку займалися такі автори, як В. Лабунська, Д. Річардсон, Л. Божович, І. Лазарева, Р. Шпет, О. Запорожець, Дж. Мид, Т. Гаврилова та інші.

Зокрема, К. Роджерс визначав емпатію як спосіб існування з іншою людиною. Цей спосіб «має на увазі входження в особистий світ іншого і перебування в ньому «як вдома». І. Лазарева стверджувала, що це особливий вид людської чуттєвості, який дає змогу не просто проникнути у внутрішній світ людини, а відчути, тимчасово ототожнитися з нею, «зрозуміти відчуттям» переживання іншої людини, досягти реального когнітивного єднання того, хто пізнає, і пізнаваного» [4].

Сучасні науково-теоретичні підходи до дослідження емпатії розглядають її суть, якісну природу (Т. Гаврилова, Ю. Гіппенрейтер), а також взаємозв'язок емпатійних явищ із психічними процесами та особливостями розвитку особистості (Л. Божович). Таким чином, вітчизняні психологи альтернативно характеризують емпатію, при цьому однозначно приймаючи тезу про її взаємозв'язок із психологічними рисами та якостями особистості.

Мірою того, як особистість дедалі глибше пізнає себе, свою унікальність, вона стає чутливою і здатною прийняти унікальність і

індивідуальність інших. Тому розвиток емпатії супроводжує особистісне зростання і стає однією з провідних його ознак (К. Роджерс, Е. Фромм, Д. Келлі, А. Адлер, А. Маслоу).

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає у виявленні експериментальним шляхом рівня емпатії і сімейних установок у батьків і їх впливу на розвиток емпатії у дітей молодшого шкільного віку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основним середовищем, яке оточує дитину з народження, є сім'я. Емоційний розвиток дитини залежить від досвіду, який вона набуває вдома, у школі та під час взаємодії з оточенням. У дошкільному та частково молодшому шкільному віці дитина має тісний емоційний зв'язок із батьками. Молодший школяр поступово навчається аналізувати емоції та почуття, які пов'язані із сім'єю. Дослідники (М. Лісіна, Е. Насонова, І. Дудик) підкреслюють, що любов, турбота, увага з боку батьків є для дитини необхідним, своєрідним, життєво важливим стимулом, що дає їй відчуття захищеності, забезпечує емоційну рівновагу та підвищує самооцінку [8].

Існує кілька видів впливу, за допомогою яких батьки виховують та забезпечують емоційний розвиток своїх дітей. Це, насамперед, ідентифікація і наслідування, в процесі яких діти засвоюють соціальні норми поведінки, ціннісні орієнтації, беручи приклад із батьків, прагнучи стати такими, як вони. При цьому наслідування супроводжується певними очевидними діями, тоді як ідентифікація передбачає ототожнення дитини з батьками на основі сильного емоційного зв'язку [6]. Також важливою умовою механізму впливу на розвиток емоційності дитини є авторитет батьків. Він залежить від частоти та якості контактів батьків із дитиною, інформованості про справи дитини, рівня вирішення питань, що турбують, активності та самовдосконалення. У системі виховання дитини сім'я відіграє одну з головних ролей: забезпечує матеріальні й педагогічні умови для фізичного, емоційного, духовного, морального розвитку особистості.

Найбільшу популярність здобула теорія прив'язаності, авторами якої є Д. Боулбі та М. Ейнсворт. Центральним поняттям в теорії прив'язаності є «внутрішня робоча модель», яка являє собою нерозривну і взаємозумовлену єдність себе та іншого. Дитина пізнає себе через ставлення до неї матері і сприймає мати як джерело ставлення до себе. Такий складний взаємозв'яз-

зок у первісному варіанті розумівся як ставлення до себе та до близького дорослого, яке дає відчуття захищеності і безпеки [2].

Теорія прив'язаності розглядає схильність до встановлення тісних емоційних зв'язків із певними людьми як базовий компонент людської природи, присутній у зародковій формі вже на стадії новонародженості і такий, що зберігається протягом усього життя. Відомо, що необхідно умовою виживання і росту дитини є тривала турбота інших людей; основні біологічні функції вимагають стабільного зв'язку між дитиною і дорослим, зазвичай матір'ю. Саме виживання виду залежить від наявності у дитини стабільної поведінкової системи, спрямованої на одержання захисту, а у дорослого – здатності захистити безпорадну дитину. Тобто ці стосунки взаємні; поведінка прихильності і поведінка матері утворюють єдину поведінкову систему. Саме цей тісний, взаємний, біологічно зумовлений зв'язок Боулбі розглядає як «базовий компонент людської природи» [2].

Моральні, естетичні та інтелектуальні почуття, які характеризують високорозвинену дорослу людину, не дані дитині від народження. Вони виникають і формуються, відповідно до теорії культурно-історичного розвитку психіки Л.С. Виготського, під впливом виховання, у процесі присвоєння досягнень попередніх поколінь, процесі розвитку активності особистості [1].

На думку багатьох дослідників, найбільш важливим і значимим у вихованні дитини, розвитку її емоційної сфери є формування соціальних емоцій і почуттів, які сприяють процесу соціалізації людини, становленню її відносин з оточуючими.

Толерантність, заснована на емпатії, сприяє побудові відкритого діалогу, оскільки співчуття є, передусім, розумінням, основою якого є любов. «Оскільки цінності та принципи толерантності вимагають впустити і прийняти «Іншого» саме як «Іншого» у всій його «інакшості» та «особливості», вона являється активною і конструктивною співпрацею, співучастю і солідарністю людей» [4].

Наявність емпатії розвиває емоційну сферу особистості, удосконалює мислення, підвищує адаптивні і комунікативні можливості. Мірою того, як дитина дедалі глибше пізнає себе, свою індивідуальність, вона стає більш чутливою і здатною сприймати унікальність інших. Отже, розвиток емпатії супроводжує особистісний ріст і стає однією з його провідних ознак. Емпатія допомагає людині емоційно відгукуватися на почуття іншої людини, з'єднатися зі світом людей і не відчувати самотності.

Дослідження проведено на базі ЗОШ № 107, м. Запоріжжя. Експериментальна вибірка становила 52 сім'ї.

З метою дослідження емпатії у дітей молодшого шкільного віку використано методу «Діагностика рівня емпатії» (І.М. Юсупова).

У результаті проведеного дослідження виявлено, що найбільша кількість дітей із високим та середнім рівнем емпатії (відповідно, 32,5% та 27%). Діти з високим рівнем емпатійності чутливі до потреб і проблем оточення, цікавляться людьми, емоційно чуйні, товариські, швидко встановлюють контакти і знаходять спільну мову, в оцінці подій більше довіряють своїм почуттям та інтуїції, ніж аналітичним висновкам.

Дуже високий рівень емпатійності (13,5%) характерний для дітей, в яких болісно розвинене співпереживання. У спілкуванні вони тонко реагують на настрій співрозмовника. Нерідко відчувають комплекс провини, побоюючись заподіяти людям клопоту. У той же час такі діти дуже ранимі.

Труднощі у встановленні контактів із людьми також властиві дітям із низьким рівнем емпатії (17,3%). Емоційні прояви у вчинках оточуючих таким дітям часом здаються незрозумілими і позбавленими сенсу, вони віддають перевагу відокремленому заняттю конкретною справою, а не роботі з людьми. У таких дітей трапляються моменти, коли вони відчувають свою відчуженість.

У дітей із дуже низьким рівнем (9,6%) емпатійні тенденції не розвинені, їм насилу вдається першими почати розмову, вони тримаються осторонь серед товаришів, у міжособистісних відносинах нерідко опиняються в незграбній ситуації, можуть бути дуже продуктивними в індивідуальній роботі, у взаємодії з іншими не завжди виглядають у кращому світлі, з іронією ставляться до сентиментальних проявів.

За допомогою методики «Діагностика рівня емпатійних здібностей» (В.В. Бойко) виявлено рівень прояву емпатії серед батьків дітей молодшого шкільного віку. Серед групи досліджуваних батьків молодших школярів високі показники спостерігаються за шкалами «ідентифікація в емпатії» та «емоційний канал емпатії» (відповідно, 51,9% та 44,2% досліджуваних). Велика кількість досліджуваних вміє зрозуміти іншого шляхом становлення себе на місце партнера; їм властиві легкість, рухливість і гнучкість емоцій, здатність до наслідувань. Розуміння внутрішнього світу партнера, прогнозування його поведінки відбувається за умови енергетичного підстроювання. Співучасть і співпереживання виконують

роль зв'язки, провідника від емпатуючого до емпатованого і навпаки. За вищевказаними шкалами середній рівень показників спостерігається, відповідно, у 34,6% та 38,5%, а низький – у 13,5% та 17,3% досліджуваних. Здатність входити до емоційного резонансу з оточенням у цих людей мало виражена. Емоційна чутливість, яка є засобом «входження» до енергетичного поля партнера, використовується не у всіх випадках, досліджувані можуть застосовувати інші засоби або зовсім не проявляти емпатію.

За шкалами «раціональний канал емпатії», «інтуїтивний канал емпатії», «установки, що сприяють емпатії», «проникаюча здатність до емпатії», у більшості досліджуваних батьків спостерігається середній рівень показників (відповідно, 61,5%, 65,4%, 69,2%). Це означає, що такі характеристики, як спрямованість уваги, сприйняття і розуміння суті будь-якої іншої людини (її стану, проблем, поведінки), здатність бачити поведінку партнерів, діяти в умовах дефіциту вихідної інформації про них, спираючись на досвід підсвідомості, здатність створювати атмосферу відкритості, сердечності, щирості у більшості досліджуваних проявляється на середньому рівні. Майже однакова кількість установок, що сприяють, та установок, що перешкоджають емпатії.

Високі показники за шкалою «проникаюча здатність в емпатії» виражені у 25%, а низькі – у 13,5% вибірки. Таким чином, деякі досліджувані своєю поведінкою і ставленням до партнерів сприяють інформаційно-енергетичному обміну, а інші створюють атмосферу напруженості, штучності, підозри і перешкоджають вираженню і емпатичному розумінню.

Спонтанний інтерес до іншої людини, який відкриває «шлюзи» емоційного та інтуїтивного її відображення, на високому рівні проявляється у 23% досліджуваних. Низький рівень за шкалою «раціональний канал емпатії» спостерігається у 11,5% досліджуваних.

З боку установок особистості немає перешкод для прояву емпатії; активно і надійно діють різноманітні канали емпатії у 13,5% досліджуваних, а 21,2% батьків через свої установки обмежують діапазон емоційної чутливості й емпатичного сприйняття. Ефективність емпатії знижується через спроби людини уникнути особистих контактів, коли вона вважає недоречним виявити цікавість до іншої особистості, переконати себе спокійно ставитися до переживань і проблем оточення.

Досить незначна кількість досліджених батьків молодших школярів (9,6%) мають

високий показник за шкалою «інтуїтивний канал емпатії» (низький показник спостерігається у 21,2%). На рівні інтуїції замикаються й узагальнюються різноманітні дані про партнерів, які емпатуючий отримує, безпосередньо відчуваючи партнера. Отримані дані свідчать, що більшість людей не може сприймати партнерів без оціночних стереотипів, спирається не на інтуїцію, а лише на загальноприйняті шаблони, через призму яких і оцінює інших людей.

Найбільша кількість батьків молодших школярів, що брали участь у дослідженні, має середній рівень прояву емпатії (53%). Високий рівень загального показника емпатичних здібностей характерний для 26% досліджуваних. Досліджувані з низьким рівнем емпатії (21%) не занадто переймаються переживаннями та почуттями інших людей. У встановленні контактів з оточенням можуть відчувати труднощі, не завжди розуміють мотиви поведінки та емоційні стани своїх близьких.

На рівень емпатії батьків можуть впливати різні установки, зокрема установки щодо сімейного життя. З метою дослідження установок батьків щодо стосунків у сім'ї використано методику «Незакінчені речення» у модифікації Т.А. Заєко. Визначено основні три блоки установок батьків щодо сімейного життя.

За отриманими результатами, найбільша кількість батьків має високий рівень показників позитивного ставлення до себе (59%) та до партнера (54%). Ставлення до себе – це індикатор того, наскільки людина сама, її спосіб життя і поведінки відповідає внутрішній системі уявлень про успішність, правильність життєдіяльності.

Люди з позитивним ставленням до партнера здатні піклуватися про інших, відчувати їх потреби і мотиви поведінки.

Серед вибірки досліджуваних 10% проявляють негативне ставлення до себе, а у 31% ставлення до самого себе нейтральне. За ядро вираженого негативного ставлення до самого себе може бути низька самооцінка, комплекс неповноцінності, іронічне ставлення до власного життя, знехтування своїми потребами та бажаннями. Нейтральне ставлення до себе навіть гірше, ніж негативне, адже людина байдужа до своїх потреб, свого життя.

Серед досліджуваних батьків молодших школярів 19% мають негативне ставлення до партнера, а 27% – нейтральне ставлення. Негативне ставлення до партнера може бути викликане низкою причин, які мають місце у побуті, повсякденному житті. Основна причина – незадоволення вчинками, діями, поведінкою партнера у різних сфе-

рах життєдіяльності. Нейтральне ставлення до партнера може бути наступним етапом деструктивного розвитку стосунків, після негативного ставлення. Людина розуміє, що виправити чи вплинути на поведінку, світогляд, уподобання партнера вона не може, і проявляє байдужість до нього.

Найбільша кількість досліджуваних має негативне ставлення до батьківської сім'ї (66%), положення особистості в структурі сім'ї (63%), конфліктів (59%). Дитина, спостерігаючи за стосунками в батьківській сім'ї, будує власне уявлення про ідеальну сім'ю, про те, якою вона хоче бачити власну сім'ю. Дуже часто діти негативно ставляться до прийомів виховання, що застосовували їх батьки, негативно ставляться до взаємовідносин у батьківській сім'ї. Ієрархія стосунків у батьківській сім'ї накладає відбиток на подальше життя дитини. Якщо людина виявляє негативне ставлення до положення особистості в сім'ї, вона незадоволена власним положенням, своїми правами та обов'язками.

Людина з негативним ставленням до конфліктів, частіше за все, уникає конфліктних ситуацій та намагається зменшити напруження у конфліктних ситуаціях, використовує такі стратегії поведінки, як компроміс, уникнення, мирне вирішення проблем. Позитивне ставлення до конфліктів виявлено у 26% досліджуваних, а нейтральне – у 15%. Люди з позитивним ставленням до конфліктів мають переконання, що конфлікти створюють умови до конструктивного вирішення проблем та зняття напруги у стосунках.

Позитивне ставлення до батьківської сім'ї та до статусу особистості в структурі сім'ї мають, відповідно, 11% та 14% досліджуваних, а також є люди з нейтральним ставленням до вищезазначених феноменів (23%).

Більшість досліджуваних проявляють нейтральне ставлення до власної сім'ї та до сім'ї як такої (49% та 56%).

На основі загальних уявлень про сім'ю у людини формується ставлення до власної сім'ї, основні форми поведінки у відносинах із членами своєї родини. Позитивне ставлення до сімейних стосунків та до власної сім'ї мають, відповідно, 23% та 35% досліджуваних, а виражене негативне ставлення за зазначеними показниками – 21% та 16%. У разі позитивного ставлення до сім'ї у людини виникає бажання створювати комфорт і доброзичливі стосунки з рідними, близькими. Водночас у разі негативного ставлення до сімейних взаємовідносин присутнє бажання покинути сімейне коло і не спілкуватися з близькими ніколи.

Ставлення до кохання романтичного типу та до сексу у більшості досліджуваних нейтральне (відповідно, 54% та 60%). Цей феномен може бути зумовлений тим, що більшість досліджуваних прожили у сімейних стосунках більше 10 років і на уявлення про романтичні сексуальні стосунки вплинули побутові проблеми. Позитивне ставлення до кохання романтичного типу (23%) та до сексу (27%) зберігається у людей, які тривалий час прожили разом, коли є ніжні почуття до партнера. У стосунках між партнерами існує романтика, коли є повага, інтимна близькість, взаєморозуміння, взаємопідтримка. Чоловіки здатні на рішучі вчинки тільки за умови, коли є бажання їх здійснювати і коли жінка дає емоційну підтримку.

Виражене негативне ставлення до сексу (13%) та до кохання романтичного типу (23%) формується у людей на основі негативного досвіду: або власного, або досвіду своїх батьків. У таких людей присутній страх бути ошуканим, мати хибні сподівання, хибні уявлення про свого партнера.

Негативне ставлення до батька і до матері виявлено, відповідно, у 27% та 32% досліджуваних. Такі негативні установки складаються на основі негативних дитячих вражень або відсутності у період виховання одного з батьків. Також негативне ставлення до батьків формується через авторитарний стиль виховання, коли людина відчуває, що на неї тиснуть.

Нейтральне ставлення до батька і до матері (відповідно, 47% та 45%) виявляє низький рівень культурних цінностей людини.

Позитивне ставлення до батька і до матері (26% та 23% досліджуваних) виявляє тепле ставлення, розуміння потреб та вчинків своїх батьків. Якщо доросла людина позитивно ставиться до життя та вчинків своїх батьків, вона зможе з легкістю будувати своє власне сімейне життя.

До верховенства і відповідальності в сім'ї у більшості досліджуваних спостерігається нейтральне ставлення (47%), також є люди з позитивним (21%) та негативним ставленням (32%). Дуже часто у подружній парі виникають негаразди через те, що обидва прагнуть вирішувати важливі питання самостійно, прагнуть, щоб саме їх точка зору була головною.

Проведене дослідження з виявлення кореляційного зв'язку між установками батьків щодо сімейного життя та особливостями сприйняття дитиною себе, інших, рівнем емпатійних здібностей дитини. Встановлено, що існує взаємозв'язок на статистично достовірному рівні між особистісними установками, рівнем формування емпатії

у батьків та дітей молодшого шкільного віку.

Існує прямий кореляційний зв'язок між рівнем емпатії дітей та позитивним ставленням до власної сім'ї батьків ($r = 0,36$, $p \leq 0,01$). Відповідальність батьків за власну сім'ю, їх турбота про рідних, близьких, бажання створювати теплі стосунки створюють у дитини певні риси характеру, які є передумовами формування емпатії.

Виявлено прямий кореляційний зв'язок на високому рівні статистичної значущості між рівнем емпатії дітей та ставленням батьків до кохання романтичного типу ($r = 0,39$, $p \leq 0,01$). Дитина, яка виховувалась в умовах взаєморозуміння, любові, взаємоповаги, романтичних стосунків батьків, має високі здібності до емпатичного сприйняття оточення.

Також виявлено прямий кореляційний зв'язок між рівнем емпатії дітей молодшого шкільного віку та такими показниками емпатійності їх батьків, як раціональний канал емпатії ($r = 0,51$, $p \leq 0,001$) та ідентифікація в емпатії ($r = 0,46$, $p \leq 0,001$). Отримані дані свідчать, що рівень емпатії молодших школярів вищий за умови високої здібності їх батьків до ідентифікації в емпатії і до емоційного та інтуїтивного відображення іншої людини.

Висновки з проведеного дослідження.

Таким чином, проведено теоретичний аналіз та експериментальне дослідження з проблеми розвитку емпатії у дітей молодшого шкільного віку. Існує взаємозв'язок між рівнем емпатії дітей молодшого шкільного віку та рівнем прояву емпатії в їх батьків. Особистісні установки батьків щодо

сімейного життя впливають на рівень їх емпатії, яка є важливим фактором розвитку емпатії молодших школярів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Выготский Л.С. Психология развития ребенка / Л.С. Выготский. – М. : Смысл-Эксмо, 2003. – 512 с.
2. Боулби Дж. Привязанность / Дж. Боулби. – М. : Гардарики, 2003. – 480 с.
3. Журавльова Л.П. Психология емпатії : [монографія] / Л.П. Журавльова. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І Франка, 2007. – 327 с.
4. Матюх Т.М. Емпатійне пізнання як особливий прояв людської чуттєвості / Т.М. Матюх. // Нова парадигма : [журнал наукових праць] / голов. ред. В.П. Бех. ; Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова ; творче об'єднання «Нова парадигма». – 2013. – Вип. 119. – С. 104–111.
5. Славина Н.С. Вплив особливостей сімейних відносин на емоційну сферу дитини / Н.С. Славина // Наукові записки Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України / за ред. акад. С.Д. Максименка. – К. : Міленіум, 2006. – Вип. 27. – 536 с.
6. Кулагина И.Ю. Возрастная психология: Полный жизненный цикл развития человека: учеб. пособие для студентов высших учеб. заведений / И.Ю. Кулагина, В.Н. Коллоцкий. – М.: ТЦ «Сфера», при участии «Юрайт-М», 2001. – 464 с.
7. Рябовол Т.А. Роль емпатії процесі соціальної адаптації людини // Т.А. Рябовол // Наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. академіка С.Д. Максименка. – К.: Нора-прінт, 2004. – Вип. 24. – 384 с.
8. Трофаїла Н.Д. Емоційний розвиток дітей дошкільного віку / Н.Д. Трофаїла // Наукові записки Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (м. Умань), 2004. – 21 с.